

University of Groningen

Het land dat ons wacht

Sanders, Mathijs

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Publication date:
2018

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Sanders, M. (2018). *Het land dat ons wacht: Nederlandse literatuur in Europees perspectief*.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**rijksuniversiteit
groningen**

faculteit der letteren

Het land dat ons wacht

Nederlandse literatuur in Europees perspectief

Mathijs Sanders

Het land dat ons wacht

Nederlandse literatuur in Europees perspectief

Inaugurele rede uitgesproken op

30 januari 2018

bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in het vakgebied van de
Moderne Nederlandse Letterkunde

door

Mathijs Sanders

Rijksuniversiteit Groningen

Voor mijn ouders, die aan het begin stonden van zoveel
dat waarschijnlijk nog lang niet opgehouden is te beginnen

Mijnheer de Rector Magnificus, geachte aanwezigen,

Op zaterdag 28 april 1934 berichtte de Nederlandse krant *Het Vaderland* over een opmerkelijk initiatief. Tijdens de derde nationale Boekenweek vierde de 's-Gravenhaagsche Boekhandelsvereniging haar tachtigste verjaardag met het uitschrijven van een etalagewedstrijd. Hofstedelijke boekwinkels konden meedingen naar een prijs voor de best ingerichte etalage, 'uitsluitend gewijd aan het Nederlandsche boek'. Jongens en meisjes van 12 tot 17 jaar maakten bovendien kans op mooie prijzen wanneer zij een opstel schreven 'van ten hoogste één kantje schrift' over een van de zes boeken (drie jongensboeken, drie meisjesboeken) die in meerdere etalages waren uitgesteld.¹

Afbeelding 1

---

¹ 'De boekenweek. Verschillende etalages', in: *Het Vaderland*, 28 april 1934. De vroegste dagbladvermeldingen van het woord 'etalagewedstrijd' dateren van 1895 (www.delpher.nl). Ook tijdens de Boekenweek van 1932 werden etalagewedstrijden georganiseerd. Zie Jan Blokker, *De kwadratuur van de kwattareep. Zestig jaar collectieve propaganda voor het Nederlandse boek*. Amsterdam: Stichting CPNB, 1990, 42-43.

Het Haagse initiatief stond niet op zichzelf. Met advertenties in landelijke en regionale kranten attendeerden boekhandelaren – van Venlo tot Leeuwarden – het winkelend publiek (volgens een geijkte metafoor aangeduid als ‘vrienden van het boek’) op hun ‘Boekenweek-etalage’. Ook Het Boekhuis in Sittard etaleerde ‘een groot aantal van de nieuwste en beste boeken’ en adverteerde die actie in de *Limburger Koerier*, maar niet zonder daar een geruststellende mededeling aan toe te voegen: ‘Na de Boekenweek zetten we de étalage van onze keurige collectie artikelen voor de eerste H. Communie voort’.²

Afbeelding 2

De etalagewedstrijd was niet de enige nieuwigheid die het publiek tot het kopen van boeken moest verleiden. Net als in de voorafgaande twee jaar was

---

² ‘Geef een boek’, in: *Limburger Koerier*, 27 april 1934.

er een geschenk voor wie minstens f2,50 (een rijksdaalder dus) aan boeken kocht. Niet toevallig was dat de gemiddelde verkoopprijs van wat kon gelden als het publieksgenre bij uitstek: de roman.³ Werden kopers in 1932 en 1933 verrast met respectievelijk een bundel bijdragen van Nederlandse schrijvers en een boek met herinneringen aan gestorven Nederlandse auteurs, in 1934 bestond het geschenk uit een mapje met twaalf foto's van Nederlandse 'letterkundigen' – zeven mannen en vijf vrouwen – afgedrukt op prentbriefkaarten, met op de achterzijde enkele bio- en bibliografische bijzonderheden. De afgebeelde schrijvers waren publiekslievelingen, waardoor sommigen het geschenk afkeurden als een knieval voor de amusementsindustrie. Zo bromde de deftige Haagse boekhandelaar W.J. Boucher dat het mapje meer iets was 'voor bakvischjes die filmfoto's verzamelen' dan voor ernstige lezers.⁴ Menno ter Braak merkte ironisch op dat de brillen, kleding, poses en gelaatsuitdrukkingen van de geportretteerden ongetwijfeld een belangrijke 'psychologische en documentaire waarde' hadden.⁵

---

³ Het is geen toeval dat veruit de meeste boeken die worden besproken in een recente studie over publieksliteratuur romans zijn. Erica van Boven, Mathijs Sanders en Pieter Verstraeten (red.), *Echte leesboeken. Publieksliteratuur in de twintigste eeuw*. Hilversum: Verloren, 2017.

⁴ Geciteerd in Blokker, *De kwadratuur van de kwattareep*, 56.

⁵ MtB, 'Twaalf letterkundigen in beeld', in: *Het Vaderland*, 29 april 1934. De twaalf schrijvers waren Diet Kramer, Antoon Coolen, G. van Nes-Uilkens, Anthonie Donker, Eva Raedt-de Canter, C.J. Kelk, A. den Doollaard, Johan Fabricius, Leo Ott, M.H. Székely-Lulofs, A. Viruly en Fré Dommissie. De oplage bedroeg 29.000 exemplaren (Blokker, *De kwadratuur van de kwattareep*, 240). Het mapje werd in 1995 herdrukt. Nog nieuwer was de landelijke boekenbon, fraai vormgegeven met een ex libris van de Maastrichtse grafische kunstenaar W.J. Rozendaal, waarvan doel en gebruiksmogelijkheden dan ook omstandig werden toegelicht in de kranten.

Afbeelding 3

De genoemde initiatieven uit het jaar 1934 laten zien hoe sterk de wereld van het literaire boek toen al – en niet tot ieders genoegen – was verweven met de moderne aandachtseconomie, waarin boeken en schrijvers werden beschouwd als producten op een markt. Auteursportretten konden de boekenwereld in commercieel opzicht goede diensten bewijzen. Schrijvers golden sinds de Romantiek weliswaar als uitzonderlijke individuen, maar op de foto's leken zij toch vaak heel gewone mensen; burgers die men bij wijze van spreken in iedere winkelstraat kon tegenkomen. De commerciële massacultuur die rond 1900 in de stijgers werd gezet was bovendien een cultuur van spullen, zoals de historicus Auke van der Woud laat zien in zijn boek *De nieuwe mens*. Sierlijk ingerichte, diepe winkelatalages met grote

spiegelruiten brachten de nieuwste producten letterlijk in beeld.⁶ Wat niet werd *gezien*, bestond eigenlijk niet.

Nu waren de crisisjaren niet bepaald gunstig voor het literaire boek.⁷ De aanhoudende schaalvergroting en specialisering van het literaire bedrijf konden niet maskeren dat de vraag soms achterbleef bij het aanbod, waardoor overproductie en restpartijen dreigden te ontstaan. Naast de door Duitse voorbeelden geïnspireerde jaarlijkse Boekenweek moesten tentoonstellingen, lezingenreeksen, signeersessies, aanplakbiljetten, de boekenbon, het boekenweekaffiche en de boekenweekvlag er voor zorgen dat boek en lezer elkaar zouden vinden. De etalagewedstrijden waren dus meer dan een aardigheid.

---

⁶ Auke van der Woud, *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2015, 31-40 over etalages in het Nederlandse straatbeeld vanaf de late negentiende eeuw. Zie ook Frouke van Dijke, 'Voorsteden en achterbuurten. De sensatie van de stad', in: *Rumoer in de stad. De schilders van Tachtig*. Zwolle: WBooks, 2017, 8-27. Enkele boekwinkletalages in Blokker, *De kwadratuur van de kwattareep*, 40-41.

⁷ Niels Bokhove, *De drempelschroom verdrijven. Literaire activiteiten in de jaren 1932-1973 bij boekhandel Broese onder Chris Leeftang*. Utrecht: Stichting Gusto, 2013, 26. Janneke Weijermars, *Het is pas feest als Harry is geweest. 60 jaar Boekenbal, 1947-2006*. Amsterdam: Boekmanstudies/De Buitenkant, 2007, 13-19. Gillis J. Dorleijn, 'De jaren dertig bestaan niet! Verkenningen van een literaire ruimte', in: Koen Rymenants e.a. (red.), *Literatuur en crisis. De Vlaamse en Nederlandse letteren in de jaren dertig*. Antwerpen: AMVC Letterenhuis, 2010, 18-40. Adriaan van der Weel, '1910-heden. Inleiding', in: *Bibliopolis. Handboek* (www.bibliopolis.nl).

Afbeelding 4

Een van de wandelaars die tijdens de Boekenweek van 1934 door de Amsterdamse winkelstraten liep verbaasde zich over het geëtal eerde assortiment. Hij was overtuigd van het belang van effectieve propaganda voor het Nederlandse boek, al voelde hij er niets voor om zich in welke pose dan ook te laten afdrukken op een prentbriefkaart.⁸ Een rondgang langs de hoofdstedelijke boekwink eletalages deed hem de wenkbrauwen fronsen.

Zeker, de é talages zijn keurig verzorgd, maar een groote boekwinkel gaf een groot é talageraam geheel aan een roman, uit het Hongaars vertaald, terwijl het raam daarnaast de meeste aandacht vraagt voor een nieuwen,

---

⁸ Blokker, *De kwadratuur van de kwattareep*, 57.

uit het Engelsch vertaalden roman, die in de Angelsaksische landen een schlager van het seizoen moet geweest zijn. Een boek verkoopen is winst maken. Van deze gedachte gaat men uit, en de vertaling is immers ook een staaltje van ‘nationale industrie’!

Veel buitenlandse waar dus. Het meest in het oog sprongen de nieuwe boeken van Duitstalige schrijvers: Jakob Wassermann, Hans Fallada, Joseph Roth, Alfred Döblin, Stefan Zweig, Heinrich en Klaus Mann – ‘grootendeels ook in Holland verschenen en dus mede aan te dienen als “het Nederlandsche boek”!’ De winkelwandelaar Anton van Duinkerken (want hij is hier aan het woord) haastte zich nog wel op te merken dat zijn bezwaren tegen deze oververtegenwoordiging – hij schreef over een ‘toenemende cultuurverduitsching’ – niet van politieke aard waren. Maar hij vond het vooralsnog een sentimentele gedachte dat ‘deze arme Duitschers met man en macht gesteund moeten worden omdat zij grootendeels verbannen zijn’. Door wat hij aanduidde als ‘een samenloop van tijdsomstandigheden’ dreigde het Duitse boek de Nederlandse markt te overwoekeren. De geëtaleerde vertalingen waren een vorm van oneigenlijke concurrentie. Wat hem betrof gold onverkort: Nederlandse boeken eerst.⁹

---

⁹ Van Duinkerken's nadruk op ‘het nationale’ (en in zijn geval een minstens zo sterke nadruk op het ‘Groot-Nederlandse’) was in de jaren dertig niet uitzonderlijk in de Nederlandse literaire kritiek buiten de kosmopolitische sfeer van avant-garde en *Forum*. In de te verschijnen dissertaties van Rianne Keltjens (*Boekenvrienden*) en Alex Rutten (*De publieke man*) wordt aangetoond hoe het accent op het nationale zich verhiel tot de taakopvatting van critici die zich profileerden als bemiddelaars tussen literatuur en een breed lezerspubliek.

Gastvrijheid te bieden aan den geest moge mooi zijn en een vrije natie sieren, zoolang zulke gastvrijheid niet het zelfbehoud van den eigen vaderlandschen geest onmogelijk maakt; de Nederlandsche Boekenweek was een slecht gekozen voorwendsel om deze gastvrijheid te demonstreeren!

Van Duinkerken was bereid om 51 weken per jaar te denken aan de ‘arme Duitschers’, maar uitgerekend niet tijdens de Boekenweek. Die diende namelijk een *nationaal* belang. Niet alleen de economische crisis was volgens hem debet aan de tegenvallende verkoop, ook het gebrek aan wat hij een ‘nationaal-cultureel karakter’ noemde had de Nederlandse boekhandel geschaad.¹⁰

Nu stond Van Duinkerken bepaald niet bekend als een xenofobe nationalist. Als literair criticus voor het katholieke dagblad *De Tijd* (waarin zijn zojuist genoemde bedenking verscheen), als redacteur van het vooruitstrevende literaire tijdschrift *De Gemeenschap*, als vermaard causeur op de radio en in gehoorzalen en vanaf januari 1934 als redacteur van het toen nog eerbiedwaardige maandblad *De Gids* liet hij zijn lezers kennismaken met het beste wat de wereldliteratuur – en voor hem was dat nog vrijwel vanzelfsprekend de Europese literatuur – te bieden had. Van Duinkerken zou zich sterk maken voor schrijvers die uit Duitsland waren gevlucht en een onderkomen hadden gezocht bij Nederlandse uitgevers als Allert de Lange, P.N. van Kampen en vooral Emanuel Querido, die in 1933 zonder

---

¹⁰ AvD, ‘Boekenweek in Nederland. Gevaar voor verduitsching?’, in: *De Tijd*, 3 mei 1934.

noemenswaardig *business model* een Duitstalige afdeling aan zijn uitgeverij toevoegde, het roemruchte Querido Verlag. Zoals Els Andringa en Els Snick hebben laten zien gold Van Duinkerken's bekommernis in het bijzonder de naar het katholicisme lonkende Oostenrijkse schrijver Joseph Roth.¹¹

De kritische interventie van Van Duinkerken aan het einde van de Boekenweek brengt een aantal spanningsvelden aan het licht die het literaire vertoog in en rond het jaar 1934 bepaalden en dat nog lang daarna zouden doen. Het eerste betreft de gespannen verhouding tussen kunst en commercie. Literatuur maakt deel uit van een gerationaliseerde samenleving, waarin het boek een product is en de auteur een (beeld)merk – terwijl literatuur en schrijvers hun romantische aura nooit helemaal verloren. Het tweede spanningsveld betreft de verhouding tussen Nederlandse literatuur en het Nederlandse literaire bedrijf tot buitenlandse literatuur. De laatste jaren is binnen de letterkundige neerlandistiek en literatuurwetenschap een belangrijk begin gemaakt met de bestudering van beide spanningsvelden, die ook aan het licht komen in het binnenkort te verschijnen boek *European Literary History. An Introduction* onder hoofdredactie van Sophie Levie en Maarten de Pourcq, waarvoor ik samen met Helleke van den Braber een hoofdstuk schreef over de marketing van literatuur in de twintigste eeuw.¹² Aan dergelijk onderzoek – dat idealiter de vrucht is van intensieve samenwerking tussen wetenschappers

---

¹¹ Els Andringa, *Deutsche Exilliteratur im Niederländisch-Deutschen Beziehungsgeflecht. Eine Geschichte der Kommunikation und Rezeption 1933-2013*. Berlin/Boston: De Gruyter, 2014, 50-53 en Els Snick, *Waar het mij slecht gaat is mijn vaderland. Joseph Roth in Nederland en België*. Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 2013. Over Van Duinkerken en *De Tijd*, zie Mariëlle Polman, *De keerzijde van het leven. Anton van Duinkerken als literatuurcriticus bij De Tijd (1927-1952)*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2000.

¹² Sophie Levie & Maarten de Pourcq (eds.), *European Literary History. An Introduction*. New York: Routledge, 2018.

uit verschillende disciplines, landen en taalgebieden – ligt de overtuiging ten grondslag dat een zogenaamde ‘nationale’ literatuur geen gesloten systeem vormt maar altijd openstaat voor invloeden van buiten. In toekomstig onderzoek zal ik mij dan ook niet in de eerste plaats richten op ‘Nederlandse literatuur’ maar op ‘literatuur in Nederland’ en op de teksten, opvattingen en gedragingen van alle personen en instituties die betrokken waren bij de productie, verspreiding en ontvangst van die literatuur.

***

Onderzoek naar internationale literaire betrekkingen kan vanuit verschillende perspectieven worden uitgevoerd. Vertaalwetenschap, *Rezeptionsforschung*, *histoire croisée*, *cultural transfer studies* en systeemtheorie hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van theoretische concepten en methoden waarmee dat onderzoek gediend is, omdat zij een interpretatief zoeklicht bieden op veelal complex bronnenmateriaal en nieuwe hypotheses mogelijk maken. Ik neem nu als vertrekpunt het concept *cultural mobility*, zoals dat in 2010 door de Amerikaanse literatuurhistoricus Stephen Greenblatt in de vorm van een manifest werd geïntroduceerd. Culturele mobiliteit is volgens Greenblatt ‘a key constituent element of human life in virtually all periods’.¹³ Heel concreet gaat het om geografische verplaatsingen van schrijvers en boeken, zoals de diaspora van Duitse schrijvers na de machtsovername van Hitler in januari 1933. Mobiliteit heeft uiteraard ook een papieren dimensie. Door

---

¹³ Stephen Greenblatt, *Cultural Mobility. A Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

buitenlandse literatuur te becommentariëren, te vertalen of anderszins onder de aandacht te brengen, konden Nederlandse critici de culturele horizon van hun lezers verruimen. Greenblatt wijst op het belang van contactzones waar teksten en ideeën worden uitgewisseld en op de instituties en bemiddelaars die het grensverkeer reguleren. Die contactzones kunnen een concrete ruimtelijke vorm aannemen, zoals cafés, hotellobby's, uitgeverskantoren, boekwinkels en gehoorzalen. Maar zij kunnen ook een papieren verschijningsvorm hebben: kranten en tijdschriften waarin buitenlandse literatuur wordt besproken, reeksen met vertaalde buitenlandse literatuur, bloemlezingen met vertaalde poëzie of genootschappen die zich inspannen voor de versterking van bilaterale diplomatieke en culturele betrekkingen en daarover verslag uitbrengen in kranten, tijdschriften en genootschapspublicaties.¹⁴

Als klein land tussen grote mogendheden en taalgebieden was Nederland van oudsher ontvankelijk voor buitenlandse invloeden. Bovendien was de literaire markt vooral wat het proza betreft afhankelijk van import. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de romans die Nederlandse uitgevers op de markt brachten en waarvan het merendeel bestond uit buitenlandse fictie in vertaling.¹⁵ Vicki Baum, Edgar Wallace, Agatha Christie, Maurice Dekobra en Edgar Rice Burroughs (de schrijver van *Tarzan*) konden ook rekenen op een

---

¹⁴ In *Europese papieren* bespreek ik onder andere het in 1916 opgerichte 'Genootschap Nederland-Frankrijk' in de context van de internationale betrekkingen en de rol die literatuur bij die betrekkingen speelde. Mathijs Sanders, *Europese papieren. Intellectueel grensverkeer tijdens het interbellum*. Nijmegen: Vantilt, 2016, 41-69.

¹⁵ Helleke van den Braber en Jan Gielkens (red.), *In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context*. Amsterdam: Querido, 2010. Zie ook Sanders, *Europese papieren*, 119-144.

groot Nederlands publiek. Hun bestsellers werden niet zelden verfilmd, wat dan weer bijdroeg aan het verkoopsucces.¹⁶ Naast de boekhandel vormde de literaire kritiek een belangrijke contactzone. Boekbesprekingen en essays brachten Nederlandse lezers in contact met nieuwe buitenlandse literatuur. Recensietijdschriften als *Den Gulden Winckel* – dat in zijn titel al een samenspel liet zien van commercie en literaire traditie – en het in 1930 opgerichte maandblad *Critisch Bulletin* brachten periodiek verslag uit van de buitenlandse literaire actualiteit en dat deden zij vaak in rubrieken waarin bezoldigde specialisten (academici, critici en literatoren) recente literatuur uit een specifiek land of taalgebied bespraken.¹⁷

Afbeelding 5

¹⁶ Zie Erica van Boven, *Bestsellers in Nederland 1900-2015*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2015, 89-93; Mathijs Sanders & Alex Rutten, 'Who Framed Edgar Wallace? British Popular Fiction and Middlebrow Criticism in the Netherlands', in: Kate Macdonald & Christoph Singer (eds.), *Transitions in Middlebrow Writing 1880-1930*. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2015, 223-241; Erica van Boven & Mathijs Sanders, 'A Cream Pie With Rat Poison. *La Madone* in the Netherlands', in: *Relief* 9, 2015, 1, 77-88.

¹⁷ Sanders, *Europese papieren*, 9-10.

Interessanter dan de getalsmatige verhoudingen zijn de motieven en opvattingen die aan de selecties van deze periodieken ten grondslag lagen en de retorische strategieën waarvan critici zich bedienden om hun visie op literatuur over het voetlicht te brengen. Welke functies hadden buitenlandse literaire teksten in de repertoires van Nederlandse schrijvers en critici? In welke contexten werden zij gelezen? Welke spanningen riepen die teksten op? Om een antwoord te vinden op deze vragen presenteer ik hier de bevindingen van een klein diepteonderzoek naar de Nederlandse kritische receptie van een grote roman, die in 2014 weer kortstondig in de belangstelling stond vanwege de voltooiing van de eerste Nederlandse vertaling door de Utrechtse neerlandicus Thijs Pollmann, namelijk de tetralogie *Jozef en zijn broers* van Thomas Mann.

***

Zestien jaar lang had hij er iedere ochtend aan gewerkt, aanvankelijk geamuseerd maar gaandeweg steeds meer doordrongen van de ernst van de onderneming. Bij het voorlezen in huiselijke kring raakte hij soms tot tranen geroerd, zoals bij de scene over Rachels dood.¹⁸ Hij kon slechts hopen dat het boek een gunstig lot ten deel zou vallen.

De publicatiegeschiedenis van *Joseph und seine Brüder* documenteert het drama van een Duitse schrijver die na lang aarzelen en schipperen besloot om

---

¹⁸ Dagboek aantekening Thomas Mann, 30 juli 1933. Thomas Mann, *Dagboeken 1918-1939*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1987, 120.

zijn werk niet langer onder het Nazibewind te publiceren. Onder druk van zijn kinderen Erika en Klaus had de auteur in augustus 1933 zijn Berlijnse uitgever S. Fischer verzocht om de roman af te staan aan de Duitse tak van de Amsterdamse uitgeverij Querido, maar die transactie ging niet door:

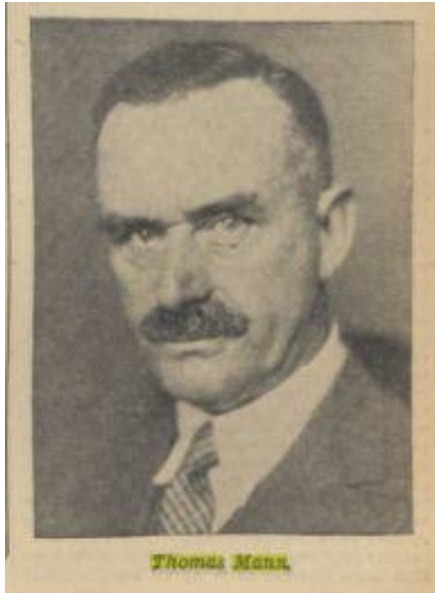
Gottfried Bermann Fisher vreesde het verlies van Duitse lezers en Mann zou zijn uitgever – die net als hijzelf uiteindelijk in exil zou opereren – trouw blijven.¹⁹ Thomas Mann voltooide zijn roman in Californië. Het boek kon dan ook worden gezien als de roman van een balling over een balling, een verhaal over de Joodse stamvaders, die alleen al om die reden in Duitsland op weinig begrip kon rekenen. Daar stond Amerikaans succes tegenover. *Joseph the Provider* werd in 1944 op het schild gehesen door de Book of the Month Club, wat een gegarandeerde afzet van 200.000 exemplaren betekende.²⁰ Manns herschrijving van de Bijbelse geschiedenis van Jacobs zoon Jozef – opgetekend in het boek *Genesis* – wordt tegenwoordig gerekend tot de bergtoppen van de moderne Europese literatuur, een historische roman van Wagneriaanse allure, een episch universum waarin mythologie en psychologie met elkaar versmelten en dat nog altijd in het hart kan raken.

---

¹⁹ De eerste twee delen – *Die Geschichten Jaakobs* en *Der junge Joseph* – verschenen in 1933 en 1934 nog bij S. Fischer Verlag in Berlijn, het derde deel (*Joseph in Ägypten*) kwam in 1936 uit bij de firma in exil, Bermann-Fischer in Wenen, en het laatste deel (*Joseph der Ernährere*) in 1943 bij de gelijknamige, inmiddels naar Stockholm uitgeweken uitgeverij. Zie dagboek aantekening Thomas Mann, 20 juli 1933. Thomas Mann, *Dagboeken*, 118 en Marcel Reich-Ranicki, *Thomas Mann en de zijnen*. Amsterdam/Antwerpen: Arbeiderspers, 2016, 16, 178, 200.

²⁰ Tilmann Lahme, *De familie Mann. Geschiedenis van een gezin*. Amsterdam/Antwerpen: Arbeiderspers, 2017, 271.

Toen het eerste deel verscheen was Thomas Mann al een gevestigde reputatie, een beroemdheid zelfs, ook in Nederland. Nogal wat berichten over zijn leven en werk gingen dan ook gepaard met een foto.

Afbeelding 6

Thomas Mann gold medio jaren dertig als de schrijver van *Buddenbrooks*, waarvoor hij nog in 1929 de Nobelprijs ontving, de novelle *Der Tod in Venedig* en de grote roman *Der Zauberberg*. Zijn verlangen om de Duitse cultuur te representeren en de zelfenscenering die daar het resultaat van was – Robert Musil schreef over Mann als een ‘Großschriftsteller’ (een grootschrijver, ingesteld op roem en macht) – kleurden zijn internationale reputatie.²¹ Nu de Nazi’s aan de macht waren stond hij voor de vraag hoe hij zijn intellectuele autonomie kon handhaven, zijn zakelijke belangen in Duitsland zeker kon

---

²¹ Mathijs Sanders, ‘De grootauteur’, in: Erica van Boven en Pieter Verstraeten (red.), *Schrijverstypen. De moderne auteur tussen individu en collectief*. Hilversum: Verloren, 2016, 149-156.

stellen en toch stelling zou kunnen nemen tegen het regime. De Jozefromans – geschreven vanuit een humanistisch geïnspireerd beschavingsideaal – waren een antwoord. Waar de nationaalsocialisten mythen gebruikten om een volgens Mann obscurantistische contrarevolutie te legitimeren, sneed hij in zijn roman de mythe op een menselijke maat. Dat deed hij door een even autoritaire als aarzelende wij-verteller tevoorschijn te schrijven, een welbespraakte verteller ook, die met kennis en verbeelding de diepe bronnen van het verleden probeert te doorgronden. Varsend en vragend zet deze verteller een ‘gedachtewisseling met de geschiedenis’ op touw, waarbij hij zijn lezer of toehoorder regelmatig deelgenoot maakt van zijn historiografische en redactionele overwegingen.²² In een lezing die hij op 17 november 1942 hield in de Library of Congress in Washington zei Mann dat zijn keuze voor de oudtestamentische stof zonder enige twijfel ‘op geheime, koppig-polemische wijze verband [hield] met tendensen van de tijd die me vanuit het diepst van mijn hart tegenstonden’. Hij had naar eigen zeggen de mythe uit handen van het fascisme genomen ‘en tot in de laatste nuance van de taal *gehumaniseerd* – als komende generaties er iets opmerkelijks in ontdekken, zal het dit zijn’.²³

Het zijn niet de komende generaties – wij dus eigenlijk – maar Manns Nederlandse tijdgenoten wier reacties op deze roman ik wil traceren en duiden. Hoe lazen en beoordeelden critici de roman? Hoe positioneerden zij zichzelf als lezers? Om die vragen te beantwoorden is ‘onderzoek van onderop’ nodig, een duik in het bronnenmateriaal, dat dankzij de recente

---

²² Zie Thomas Mann, *Jozef en zijn broers*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014, 445, 611, 652, 737-738, 1104, 1115, 1120-1121, 1273. Citaat op 737.

²³ Mann, *Jozef en zijn broers*, 18.

digitalisering van onder andere historische kranten en tijdschriften steeds ruimer en voor iedereen toegankelijk is.²⁴

Thomas Mann was al zo beroemd dat alles rond zijn persoon en werk gold als een nieuwsfeit. Zo rapporteerden de dagbladen dat Mann een contract had gesloten met de London Film Company voor de verfilming van het eerste deel van zijn Jozefroman (die film zou er niet komen). Maar er verschenen ook substantiële besprekingen van de roman, vooral van de eerste twee delen. Het zijn niet de meest gecanoniseerde critici die zich over het boek uitspraken. Menno ter Braak, die sterk door Mann beïnvloed was en hem in 1937 ook persoonlijk had leren kennen, schreef niet over de Jozefromans en dat deden ook literaire opinieleiders als Du Perron, Marsman, Nijhoff en Vestdijk niet.²⁵ Het zijn tegenwoordig vergeten critici – vaak bij uitstek internationaal mobiele bemiddelaars – die zich bogen over de eerste delen van de cyclus.²⁶ In wat zij schreven over de roman komen uiteenlopende opvattingen en waardenregimes aan het licht. In hun reacties tekenen zich drie

---

²⁴ Het gaat dan in het bijzonder om de door de Koninklijke Bibliotheek beheerde website *Delpher* (www.delpher.nl) en de Digitale Bibliotheek voor Nederlandse Letteren (www.dbnl.org).

²⁵ Léon Hanssen, *Sterven als een polemist. Menno ter Braak 1902-1940. Deel 2: 1930-1940*. Z.p.: Balans, 2001, 461-473. Ter Braak verwees slechts terloops naar de romans in een overzichtsartikel ter gelegenheid van Manns zestigste verjaardag. Menno ter Braak, 'Thomas Mann zestig jaar', in: *Het Vaderland*, 5 juni 1935.

²⁶ Meylaerts e.a. definiëren een bemiddelaar ('mediator') als 'a cultural actor active across linguistic, cultural and geographical borders, occupying strategic positions within large networks and acting as a carrier of cultural transfer'. Verder: 'Cultural mediators perform strategic transfer roles, create new mediating practices and institutions and are therefore the true architects of common repertoires and frames of reference that make up cultural history'. Reine Meylaerts, Maud Gonne, Tessa Lobbes, Dana Sanz Roig, 'Cultural Mediators in Cultural History. What Do We Learn from Studying Mediators' Complex Transfer Activities in Interwar Belgium?', in: Elke Brems e.a. (Eds.), *Doing Double Dutch. The International Circulation of Literature from the Low Countries*. Leuven: Leuven University Press, 2017, 67, 81.

patronen af, die evenzoveel contexten aanduiden waartoe het onderzoek zich moet uitstrekken.

De Nederlandse ontvangst van het boek was in de eerste plaats verknoopt met de internationale politieke actualiteit. Zo noemde de communistische vertaler en criticus Nico Rost – die tien jaar in Berlijn woonde en zich na zijn vrijlating uit concentratiekamp Oranienburg voorjaar 1933 in Brussel vestigde – in het weekblad *De Groene Amsterdammer* van 8 juni 1935 de roman een van ‘de meesterwerken der Duitsche literatuur, die men nog bewonderend lezen zal, als de heele Reichsschrifttumskammer reeds lang vergeten is’.²⁷ Een jaar eerder had Rost in zijn bespreking van *Die Geschichten Jaakobs* in *Den Gulden Winckel* bewonderend geschreven over Manns sympathie voor het socialisme, al vond hij het een complex geval.²⁸ Was de prijs die de schrijver betaalde voor de publicatie van zijn roman in Berlijn niet te hoog, namelijk de onmogelijkheid om zich openlijk tegen het regime uit te spreken? Mann zou zich volgens Rost bewuster moeten zijn van het feit dat de woorden van een groot schrijver ook altijd daden zijn. Hij roept hem dan ook op om een meer activistische houding aan te nemen. Maar de kritiek van Rost snijdt nog dieper. Door in zijn roman de mythe voorrang te geven op de moderne historische wetenschap bewees de auteur het in mythologie grossierende regime onbedoeld een dienst, wat het boek volgens Rost tot ‘een tragisch document’ maakt. Een vergelijkbare complexiteit zag de in Nederland wonende Duitse publicist Friedrich Markus Huebner in *Het Vaderland* van 29 april 1934.²⁹ Huebner is vol lof over de eerste twee delen van de cyclus en

---

²⁷ Nico Rost, ‘Goed werk kost tijd’, in: *De Groene Amsterdammer*, 8 juni 1935.

²⁸ Nico Rost, ‘Een bijbelsche roman’, in: *Den Gulden Winckel* 33, 1934, 3, 46-47.

²⁹ F.M. Huebner, ‘Duitsche Letteren. Bloed en Bodem’, in: *Het Vaderland*, 29 april 1934.

noemt Thomas Mann ‘een internationalist’, die evenwel onbedoeld een nationaal-socialistische roman schreef. Uit de Jozefromans kan men immers leren dat wie zijn stam verlaat, wie zich losmaakt van eigen bodem, onherroepelijk ten onder gaat. Op die manier steekt Mann volgens Huebner het Joodse nationalisme een hart onder de riem, maar speelt hij ook de Duitsers in de kaart in hun streven naar eenheid van bloed en bodem.³⁰

Niet alleen de politieke actualiteit, ook het religieuze perspectief kleurde de ontvangst in verzuild Nederland. In het katholieke dagblad *De Tijd* boog de journalist en prozaschrijver Frans van Oldenburg Ermke zich over het eerste deel van wat dan nog een trilogie lijkt te worden.³¹ De roomse criticus noemt de roman ‘een uiterst gevaarlijk boek’, vanwege het gebrek aan ernst. Dat gebrek mag een literaire deugd zijn, maar het resulteert bij Mann in ‘cynisch proza’. Het voornaamste bezwaar geldt de verteller – door de criticus gelijkgesteld aan de schrijver – die pretendeert bij het gebeuren aanwezig te zijn geweest en zich zo een rol aanmeet die geen mens past, namelijk die van de auteur van een ‘Ueber-Bibel’.³² De vermaarde ironie van Thomas Mann en de daarmee gepaard gaande afstand tussen vertelling en lezer, kan de roman volgens deze recensent niet redden. Dat de schrijver destabiliserende ironie laat triomferen boven de zekerheden van het geloof noemt Van Oldenburg Ermke een zonde: ‘Het twijfelen aan de zekerheid der

---

³⁰ Mogelijk had de aanbiedingstekst van uitgeverij Fischer hem op dit spoor gezet, waarin de roman werd aanbevolen met woorden als: ‘Men dient en werkt op zijn geboortegrond en viert in zijn hart feest met goden en demonen’. Lahme, *De familie Mann*, 102.

³¹ Van Oldenburg Ermke, ‘Roman en Bijbel’, in: *De Tijd*, 2 maart 1934.

³² In het ‘Voorspel’ van *Der Zauberberg* heet de verteller ‘de fluisterende bezweerder van de onvoltooid verleden tijd’. Thomas Mann, *De toverberg*. Amsterdam/Utrecht/Antwerpen: Arbeiderspers, 2012, 7.

eeuwige waarheden werd bij Thomas Mann tot de zekerheid, dat alle waarheid twijfelachtig is.’ De roman is dan ook ‘geen lectuur voor geloovige lezers’.

Een derde tendens betreft de cultuurfilosofische receptie. Interessant is de bespreking van de filosoof Herman Wolf, zoon van Joodse ouders die kort voor de eeuwwisseling van Keulen naar Amsterdam waren verhuisd. Als recensent voor Duitse literatuur in onder andere het tijdschrift *Groot Nederland* stelde Wolf zich op als kroniekschrijver en als literatuurhistoricus. In 1921 had hij in het ‘Voorbericht’ van zijn bundel *Studies over hedendaagsche Duitse literatuur* een ‘herlevend intellectueel internationalisme’ gesignaleerd, waardoor het een plicht was om zich bezig te houden met ‘de geestelijke voortbrengselen der naburige naties’.³³ De zachtmoedige humanist die Wolf volgens zijn kleinzoon Paul Scheffer was, zocht in de literatuur een affirmatie van het leven.³⁴ Voor Wolf belichaamde Mann dat wat hij beschouwde als de belangrijkste ontwikkeling in de literatuur na de Eerste Wereldoorlog, een ontwikkeling die wegvoerde van het estheticisme en uitmondde in de revolutionaire opvattingen van de expressionisten, een regeneratieve ontwikkeling die leidde naar ‘het leven’.³⁵ Wolf verwacht dan ook dat Mann zijn ironische levenshouding – een eigenschap die ook door de eerder genoemde katholieke criticus werd afgekeurd – zal overwinnen.³⁶

---

³³ Herman Wolf, *Studies over hedendaagsche Duitse Letterkunde*. Arnhem: Van Loghum Slaterus & Visser, 1921, VIII.

³⁴ Paul Scheffer, *Alles doet mee aan de werkelijkheid. Herman Wolf 1893-1942*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2013.

³⁵ Wolf, *Studies over hedendaagsche Duitse literatuur*, 55.

³⁶ Idem, 104.

Wolf – die sinds 1917 contact had met Thomas Mann – had zich altijd op afstand gehouden van de politieke actualiteit, maar in de tweede helft van de jaren dertig was die onpolitieke positie ook voor deze pleitbezorger van een Europees humanisme nauwelijks vol te houden. In het recensietijdschrift *Critisch Bulletin* besprak hij de eerste twee delen van de Jozefromans. In 1934 wijdde hij twee pagina's aan *Die Geschichten Jaakobs*.³⁷ De Duitse romanschrijver is met dit boek een nieuwe weg ingeslagen, aldus Wolf. Niet langer toont hij zich de psycholoog van de decadentie; Mann slaagt er nu in de ironie te overwinnen en herschept de figuren uit Genesis tot een levende actualiteit. Wolf vergelijkt die herschepping met Rembrandts uitbeelding van de Bijbelverhalen. Dat deze roman in Duitsland kon verschijnen noemt hij opzienbarend, immers:

Grootter eer kon het jodendom in dit land en in dezen tijd niet te beurt vallen, nu een zijner voortreffelijkste schrijvers met de grootste liefde en eerbied zijn verleden gaat beschrijven. Wellicht dat dit boek er toe zal bijdragen, dat enkele der 'Duitsche Christenen' tot bezinning komen en de onherstelbare schade gaan beseffen, die zij door hun weergaloos domme en bekrompen houding tegenover het Oude Testament aanrichten.³⁸

***

---

³⁷ Herman Wolf, 'Thomas Mann's Joseph-trilogie', in: *Critisch Bulletin* 5, 1934, 128-129. Herman Wolf, 'Het tweede deel der Joseph-trilogie van Thomas Mann', in: *Critisch Bulletin* 6, 1935, 12-13.

³⁸ Wolf, 'Thomas Mann's Joseph-trilogie', 129.

Het parcours dat ik heb gelopen voerde langs boekhandelsetalages en auteursportretten via literaire tijdschriften en hun critici naar de weerklank van een buitenlandse roman in de literaire kritiek. Met mijn aanpak pleit ik voor een onderzoeksperspectief waarin de bestudering van literaire teksten en van het vertoog van alle personen die betrokken zijn bij de productie, verspreiding en receptie van literatuur wordt gecombineerd met de analyse van de institutionele zones waar die teksten en dat vertoog worden ontwikkeld.³⁹ Het gaat mij daarbij om de manier waarop het spreken over literatuur was ingebed in een internationale culturele ruimte. De grote schrijversnamen zullen de aandacht gaan delen met figuren die de geschiedenisboeken niet haalden, maar die voor het onderzoek naar transnationale betrekkingen bijzonder interessant zijn, bijvoorbeeld omdat zij als bruggenbouwers tussen landen en taalgebieden optraden. Zo hadden de hoofdrolspelers in de receptie van de Jozefromans – de emigrant Nico Rost en de immigranten Herman Wolf en Friedrich Huebner – een internationale achtergrond. Hun biografische traject bepaalde mede hun grensoverschrijdende blik op de literaire en politieke actualiteit. Hun reacties op de roman waren evenzoveel interventies in actuele maatschappelijke debatten. Literatuur was voor hen geen ‘matter of fact’ maar ‘a matter of concern’, om het met Bruno Latour te zeggen.⁴⁰

De commercialisering van het literaire bedrijf, de verwevenheid van literatuur en beeldcultuur, de auteur als merk met marktwaarde, het

---

³⁹ Sanders, *Europese papieren*, 14-15 en Appendix.

⁴⁰ Bruno Latour, ‘Why has Critique Run out of Steam. From Matters of Fact to Matters of Concern’, in: *Critical Inquiry* 30, 2004, 225-248.

complexe samenspel van nationale sentimenten en nieuwsgierigheid naar wat van ‘buiten’ komt: het is niet moeilijk om de lijnen die ik legde door de literaire cultuur van de jaren dertig door te trekken naar het heden. Maar ook de verschillen zijn aanzienlijk. Anders dan in de jaren dertig maakt literatuur tegenwoordig nauwelijks nog deel uit van het politieke debat. Lezers laten zich weinig meer gelegen liggen aan traditionele genrehiërarchieën of aan de oordelen en voorkeuren van critici in dag- en weekbladen. Bovendien delen weinigen nog het geloof in het vermogen van literatuur ‘to improve our minds’, zoals de Amerikaanse literatuurwetenschapper Joseph North het onlangs kernachtig verwoordde.⁴¹ Uit onderzoek naar leesdemotivatie en de deconfiture van het literatuuronderwijs kan worden afgeleid dat literatuur als cultureel genre haar culturele prestige en maatschappelijke draagvlak is krijtgeraakt. Maar laat somberheid zichzelf niet versterken. Neem nu *Jozef en zijn broers*. Niemand had gevraagd om een Nederlandse vertaling van dit reuzenwerk, zoals ook niemand vroeg om *Ulysses* of *Harry Potter*, maar toen die vertaling er eenmaal was en een uitgever zich bereid verklaarde het boek bij voldoende voorintekeningen op de markt te brengen, bleek de vraag naar die roman opeens verrassend groot. De vertaling werd gunstig onthaald door de literaire kritiek en er kwam een herdruk in paperback. Voor goede verhalen is een publiek te winnen, net als voor verhalen over die verhalen.

Literatuur verbindt ons met de wereld. Zij geeft vorm aan gedeelde ervaringen. Literatuur plaatst de vertrouwde werkelijkheid in een soms vervreemdend perspectief en zo biedt zij aandachtige lezers de kans om een

---

⁴¹ Joseph North, *Literary Criticism. A Concise Political History*. Cambridge [etc.]: Harvard University Press, 2017, 29.

wereld tevoorschijn te denken die groter is dan het eigen erf. Alleen al om die reden is het belangrijk dat literatuur een vanzelfsprekende plaats heroverft in het voortgezet onderwijs en dat het kernvak Nederlands weer een zaakvak wordt dat voorbereidt op een groot aantal studies binnen de geesteswetenschappen en daarbuiten. Het duiden van teksten en het telkens opnieuw onderhandelen over de betekenismogelijkheden van literaire werken is een elementaire *twenty first century skill*, die ontwikkeld kan worden uit een levenslang groeiende repertoirekennis. Wie bekibbelt op leeslijsten dient niemand's belang. Wie daarentegen beschikt over de kennis en instrumenten om literaire teksten en hun maatschappelijke weerklank te bestuderen en daarover verslag uit te brengen in levend Nederlands, zonder angst voor eruditie, beschikt over een onderscheidende kwaliteit, ook op de nationale en internationale banenmarkt.

De tijden zijn niet meer als vroeger, maar uit de brede publieke belangstelling voor literatuur en voor de ervaring en duiding van teksten blijkt eens te meer wat ons te doen staat, namelijk vraag creëren door aanbod te scheppen; door te laten zien dat een literaire tekst geen levenloos object is of een verzameling data, maar een intelligent systeem met een rijk betekenispotentieel dat lezers kunnen activeren door aandachtige lectuur en contextualisering.⁴² Ook daar zijn bemiddelaars voor nodig, verbinders tussen

---

⁴² Met de auteurs van het 'elementaire deeltje' over literatuur ben ik van mening dat de vraag naar het functioneren van literatuur een belangrijke plaats moet krijgen op de geesteswetenschappelijke onderzoeksagenda. Gillis Dorleijn, Dirk de Geest, Pieter Verstraeten, *Literatuur. Elementaire deeltjes* 50. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017. In de roman *Klont* van Maxim Februari noemt het personage Alexei Krups de roman 'een intelligent systeem'. Maxim Februari, *Klont*. Amsterdam: Prometheus, 2017, 26.

boeken en lezers, tussen traditie en actualiteit, tussen cultuur en politiek, tussen mensen. Het is een voorrecht om die op te mogen leiden binnen programma's die garant staan voor kleinschalig en hoogwaardig onderwijs. Een universitaire letterenstudie is dan ook voor alles een investering in de samenleving, die een gezonde kennisecologie nodig heeft. Om met Thomas Manns Jozef te spreken: 'onze verhalen zijn zo gek nog niet'.⁴³

Over zijn personages merkt de verteller van de Jozefromans op dat zij naar twee kanten open staan. Zij weten zich verbonden met een abstracte orde en zij staan tegelijkertijd met beide benen in de wereld, die er eveneens op wacht om ontdekt te worden. Zij belichamen de traditie, terwijl zij tegelijkertijd hun ogen op een onbestemde toekomst richten. Die openheid vat ik graag op als aansporing aan het adres van de letterkundige neerlandistiek. Laten we onze instituties en onszelf naar alle kanten open zetten, zodat nog zichtbaarder wordt hoe wetenschap en samenleving kunnen profiteren van de kritische analyse, interpretaties en herinterpretaties van literaire teksten. Op die manier dragen we bij aan wat Stefan Collini in zijn recente boek *Speaking of Universities* de opdracht van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek noemt, namelijk 'the open-ended quest for understanding'.⁴⁴

Wie de weg van de mogelijkheden bewandelt en afdaalt in het onbekende om dat onbekende te leren verstaan, kan zich aangemoedigd voelen door de bewogen woorden van de verteller in het 'Voorspel' van de roman, waarmee ik deze rede besluit.

---

⁴³ Mann, *Jozef en zijn broers*, 630.

⁴⁴ Stefan Collini, *Speaking of Universities*. London/New York: Verso, 2017, 234.

Naar beneden dan, en wees niet bang. Gaat het meteen naar de diepste ondoorgrondelijke diepten van de put? Zeker niet. Niet veel dieper dan drieduizend jaar – en wat is dat nu in vergelijking met het bodemloze? De mensen daar dragen geen ogen in hun voorhoofd en hoornen pantsers, ze strijden niet met vliegende hagedissen. Het zijn mensen zoals wij – even afgezien van een paar dromerige onnauwkeurigheden in het denken, die hun gemakkelijk te vergeven zijn. Op dezelfde manier spreken zij tot zichzelf die nog weinig van huis zijn geweest, die op reis moeten en die als het ernst wordt, last krijgen van koorts en hartkloppingen. Gaan we, zeggen ze bij zichzelf, helemaal naar het einde van de wereld waar niets meer herkenbaar zal zijn? Helemaal niet, ze gaan slechts ergens heen waar al velen hun zijn voorgegaan, een dag of twee van huis. Dat geldt ook voor ons en voor het land dat ons wacht.⁴⁵

Ik heb gezegd*

---

⁴⁵ Mann, *Jozef en zijn broers*, 61.

* Carlijn Cober, Marieke Winkler en mijn paranimfen, Nanske Wilholt en Arno Kuipers, ben ik bijzonder dankbaar voor hun aanmoedigingen en hun aantekeningen bij eerdere versies van dit verhaal.

Afbeeldingen

1. Boekwinkel Blankevoort, Groen van Prinstererstraat 32, Amsterdam.

Bron: www.zuidelijkewandelweg.nl

2. *Limburger Koerier*, 27 april 1934. Bron: www.delpher.nl

3. Boekenweekgeschenk 1934. Bron: eigen collectie

4. Affiche voor de eerste Boekenweek, J.S. Sjollema, 1932. Bron: Haags Gemeentearchief

5. *Den Gulden Winkel*, september 1931. Bron: eigen collectie

6. Thomas Mann, in: *De Tijd*, 2 maart 1934. Bron: www.delpher.nl